

Válasz „*Láthatatlan elkövetők. Női elkövetők a második világháború utáni igazságszolgáltatás rendszerében különös tekintettel Dely Piroska perére*” című akadémiai doktori értekezés opponenseinek: Mezey Barnának, Kozáry Andreának és Ständeisky Évának.

Először is szeretném megköszönni Kozáry Andrea, Mezey Barna és Ständeisky Éva alapos és rendkívül segítő megjegyzéseit. Rendkívül megtisztelő és nagyon köszönöm, hogy munkámat az MTA doktori cím odaítélésére javasolják. Bírálóim különböző szakterületek szakértői, így több különböző szempontokkal és megközelítéssel is találkozhattam bírálatukat olvasván. Válaszomban az általuk felvetett problémákkal tematikusan foglalkozom.

Az értekezés megszületésével és szerkezetével kezdeném. Kozáry Andrea bírálatában megemlíti az értekezés megszületésének motívumait: a 2003-ban megjelent *Napasszonyok és holdkisasszonyok* című könyvemhez, aktív és sikeres kortárs szélsőjobboldali női politikusokat interjúztam és meglepő hasonlóságot találtam az általuk használt retorika és a II. világháborút megelőző és az alatt használt politikai retorika között. Ekkor kezdtem el ezt a történeti kutatást azzal a hipotézissel, hogy a népbírószági folyamat az oka annak, hogy ennek a retorikának a használata a sok évtizednyi államszocializmus ellenére is él. Miért nem jött létre az egyértelmű cezúra a II. világháború előtti korszakkal? Ha elfogadjuk azt az állítást, amit bírálóim is elfogadtak, hogy a népbírószági tárgyalásoknak kellett volna ezt a cezúrát létrehozniuk, akkor milyen tényezők hatására nem következett be ez? És természetesen: mi ennek a társadalmi nemi olvasata?

Kozáry Andrea „történelmietlennek” nevezi az értekezés egyik kérdésfelvetését, miszerint: mi lett volna ha, másképpen alakul a háború utáni számonkérés Magyarországon. Mivel a másképpen alakulásra van példa számos másik országból, a kérdésfelvetés jogosságát szeretném megvédeni, hiszen ezen keresztül tudtam meghatározni azokat a változókat, amelyekkel leírhatom ezt a komplex folyamatot, és ennek csak a magyar viszonyokra jellemző elemeit azonosíthatjuk.

Miközben a népbírószági anyagokat olvasva ezekre a felvetett kérdésekre kerestem a választ, rábukkantam a Dely-ügyre. Más oka is volt ennek a választásnak, nem csupán valamiféle véletlen. Ha „korszakos” kollégával találkoztam, és említettem nekik, hogy a szélsőjobboldali nőket kutatom a II. világháború idején, szinte kivétel nélkül mind azt kérdezték: a Dely-ügyet kutatom? Hiszen az ő esete az, ami bekerült a történetírásba.

Ez elvezet az értekezés *módszertanához*.

Szeretnék vitába szállni Standeisky Évával, aki azt állítja, hogy a Dely-ügy egyediségében „nem igazán alkalmas arra, hogy más, új megvilágításba helyezze az 1945 utáni politikai és társadalmi viszonyokat”. Céлом nem is a megvilágítás, hanem inkább a megértés volt. És éppen azt a logikát kívántam megfordítani, amit Standeisky Éva számon kér tőlem, hogy „az 1945-ös bel- és külpolitikai helyzetből, a korabeli magyar társadalom mentális állapotából kiindulva válik igazán érthetővé a Dely-ügy és a népbíróságok működése is”. Én az értekezésben éppen azt a logikát alkalmaztam, hogy a mikrotörténeti esettanulmányon keresztül mutatom be: mit jelentett az egyes szereplőknek akkor, illetve most, a túlélőkkel készített interjúk alapján a – Mezey Barna által – „furcsa gyilkosságnak” nevezett eset. Kozáry Andrea felveti, hogy van-e hasonlóan feldolgozott eset az általam feldolgozott angol, német és olasz nyelvű forrásokban. Most már elárulhatom, hogy az értekezés megírásához az ihletet Anne P. Pries Heijke, *The Sushovo-Kobylin Case* című 2007-ben megjelent kötete adta, amely egyrészt egy gyilkossági eset vizsgálata és rekonstrukciója, valamint azon per emlékezetének elemzésén keresztül mutatja be a 19. század közepi cári Oroszország igazságszolgáltatásának működését. Én is ezt az elbeszélési szerkezetet követtem. Mindhárom opponens említette, hogy a dolgozat fókuszja változik. A kaleidoszkopikus történetírói módszertan tudatos választás volt egy olyan helyzetben, amikor a források nehezen hozzáférhetőek és egy eset vizsgálatán keresztül egy adott korszakra vonatkozó komplex elemzést adni csak úgy lehet, ha a vizsgálat fókuszja folyamatosan változik. Tehát alapvetően a történések több szempontú rekonstrukciója vezetett, az, hogy bemutassam a különböző nézőpontokat, amelyek elvezettek az eseményről kialakult megosztott emlékezethez.

Mezey Barna jogosan veti fel azt a módszertani problémát, hogy olyan számokat használok a nyilas nők számának, illetve a népbíróságok általi elítéltek számának meghatározásakor, amelyek egymással nem összevethetőek. Ez igaz. Én nem kaptam meg a nyilas párttagsági kártyákat, míg Karsai László most végzi ezeknek a feldolgozását munkatársaival, ami nyilván módosítani fogja az én eredményeimet. Én csak a rendőrségi jelentésekből tudtam dolgozni, amelyekből megtudhatjuk: kik voltak az általuk „számon tartott nők”. Ennek az értekezésnek egy mellékszálaként született meg Barna Ildikóval közösen írt könyvünk, amely kvantitatív módszerekkel dolgozza fel a budapesti népbíróságok anyagait.

Szintén a módszertani kérdéshez tartozik az utolsó fejezet, a nyilasnők vizuális reprezentációját tárgyaló fejezet helyének kérdése. Nem értek egyet Standeisky Éva javaslatával, hogy a fényképeket elemző fejezet nem tartozik a szervesen az értekezéshez. A képeket nem mint az igazság forrásait elemeztem, hanem mint vizuális narratívákat. A bírálóban részletesen említett fényképnek magának is érdekes a története. Standeisky Éva szóvá teszi, hogy nem tudjuk pontosan, hogy kik azok, akik a Nyilas Párt pártapparátusának dolgozói közül Szálasi Ferenc társaságában belemosolyognak a kamerába. Valóban nem tudjuk. Csak annyit tudunk, hogy a kép megmenekült az elmúlt évtizedek képrombolásában és a Suttogó nevű weboldal történeti archívumába feltöltötte egy felhasználó, mint egy családi képet. Ez a folyamat maga az, ami szerintem a történész figyelmére méltó: nem tudjuk és nem is lehet már kideríteni, kik azok a nők, akik alsó-középosztályi eleganciával, a munkájuk fontosságának teljes tudatában büszkén fényképeztették magukat. És a kép egy szélsőjobboldali weboldalon kerül elő. Standeisky Éva szerint a körülmények (háború, hivatalos üldözés) magyarázzák, miért nincsen több kép a nyilas és szélsőjobboldali nőkről. Én nem úgy tekintek a fényképekre, mint Costa Gavras *Zenedoboz* filmjében, azaz nem azzal a gondolattal használtam a képet, hogy kell lennie egy doboznak valahol, ahol az összes, az igazságot bizonyító fénykép el van rejtve és csak idő kérdése, hogy előkerül. Inkább mint kommunikációs formára tekintek rá, amely nem dokumentál, hanem egy diskurzust határoz meg – egy diskurzust, amely a hiányra épül. Az elemzett fotók különleges társadalmi időt hoznak létre, hiszen ezek a képek nem voltak a nyilvános diskurzus részei, és „lemerültek” a második világháború utáni időszakban. A fényképek tartalmának jelentése folyamatosan változik, hiszen a Suttogó weblap csak 1989 után, illetve az internet elterjedésével tette hozzáférhetővé a korábban rejtegetett családi fotókat.

A módszertani megjegyzések után rátérek a *népbíróságok jogtörténeti elemzésekor* felmerülő észrevételekre. Mezey Barna kritikus jogtörténeti elemzés alá vetette értekezésemet. Az egyik kulcskérdés a népbíróság tevékenységének megítélése. Mezey Barna pontosítja érvelésemet, hogy nem csak politikai vagy jogi elhatározás eredménye volt az a folyamat, ahogy a népbíróság működése alakult, hanem nagyobb hangsúlyt kell fektetni a történelmi helyzet jellemzőinek ismertetésére.

Standeisky Éva pedig továbbgondolva a gondolatmenetemet megjegyzi, hogy „a hagyományos törvénykezési módokhoz való ragaszkodás negatív társadalmi következményekkel jár”. Ezzel nagyon egyetértek és a dél-afrikai megbékélés, valamint a

ruandai népirtás számonkérése már azokra a kritikus elemzésekre épültek, melyek a II. világháború utáni időszak eredményeit és kudarcait vizsgálták. De: fontos hangsúlyoznunk, ezeknek akkor nem volt jogi alternatívájuk. Ständeisky Éva azt a következtetést vonja le, hogy demokratikus országokban van lehetőség társadalmi megbékélésre. Ez nagyon fontos megállapítás, hiszen a demokrácia alapelve a különböző emlékezetkultúrák dialogikus és nem egymás létét tagadó elismerése. Szintén munkám fontos visszaigazolása, hogy Mezey Barna egyetért velem, hogy nem a népbíróság hatékonysága a kérdés, hanem, ahogy írja: „az ország önmagához, a kialakult helyzetéhez való viszonya, a szembenézés mélysége”. Az értekezés valóban ennek a szembenézésnek a módját, csapdáit és hiányait kívánta elemezni.

Mezey Barna a népbíróságok elemzésénél említi, hogy nem világos, két állításomnál kire hivatkozva teszem meg a kijelentést. A kiadásra kerülő kéziratban erre külön oda fogok figyelni. Igaza van akkor is, mikor túlzásnak tartja, hogy „jogi abszurdnak” neveztem a népbíráskodás rendeleti szabályozását, hiszen – mint írja – ebben a politikai helyzetben nem volt más lehetőség. Nem gondolom, hogy a két állítás, tudniillik az enyém (hogy ez a különleges történelmi helyzet lehetővé tette, hogy a „jog szelleméhez illő vagy nem illő eszközökkel” kikerüljenek emberek az eljárásokból) szemben állna azzal, amit Mezey Barna említ, azaz azzal, hogy a bűnösök be sem kerültek, éppen a népbíróság létrejöttének körülményei miatt. Sőt, mind a két tényező a folyamat része, ami meghatározta a népbíróság emlékezetét.

Mezey Barna több kritikai megjegyzését is köszönettel elfogadom. Igaza van, hogy elhamarkodottan feltételeztem: a kirendelt ügyvédek nem végeztek alapos munkát. Ezt javítani fogom. Szintén fontos pont, ami felett elsiklottam, hogy a Dely-ügyben a nyomozati munka felületességének nem szenteltem figyelmet, csak a pert elemeztem. Igaza van Mezey Barnának, hogy amikor már bírósági szakaszba kerül az ügy, olyan sok mindent nem lehet javítani. Pótolni fogom a Mezey Barna által kért további részleteket a népbíróságokat megosztó konfliktusokról. Sajnos a Dely-ügy kapcsán részletekről nem tudok beszámolni, lévén nem maradtak fenn erre vonatkozó források teljes körűen. De más ügyek esetében betekintést nyerhetünk abba, milyen utasításokkal érkeztek a pártdelegáltak az ülésre, és hogyan képviselték a pártpolitikai irányvonalat a népbíróságok esetében. Szintén pótolni fogom Nagy Ágnes munkáinak idézését, amit Ständeisky Éva tett jogosan szóvá opponensi véleményében.

A német megszállás értékelése Kozáry Andrea és Mezey Barna oppenensi véleményében is előkerül. A német megszállás Magyarországon rövid ideig tartott, ellentétben más európai országokkal, és ezért ez különleges helyzetet eredményezett. Mezey Barna arra figyelmeztet, hogy az idő rövidsége miatt a társadalom nem tudott olyan egyértelműen kettéválni aszerint, hogy kik kollaboráltak és kik voltak ellenállók, mint máshol, például az általa idézett Hollandiában. Én nem csak az idő rövidségét emelném ki magyarázó tényezőként, hanem az állam ellentmondásos viselkedését is, hiszen a folytonosság az államapparátusban, a politikai döntéshozók esetében, vagy akár a minisztereknél nyomon követhető. Ahol azonban a társadalom rögtön kettévált a német megszállásnál, az az antifasizmus és a náciellenesség, hiszen azokat, akik ezt a nézetet vallották, rögtön letartóztatták vagy bujkálni kényszerültek. A magyarországi zsidóság helyzetében is döntő változás következett be, és itt is tetten érhető valamiféle kettéválás: voltak, akik mentettek, bújtattak, papírokat készítettek, vagy csak csendesen szabotálták a kegyetlen döntéseket. Ez a folyamat rendkívül gyorsan és nagy nyomás alatt következett be.

Kozáry Andrea a német megszállással kapcsolatban egy másik fontos kérdésre hívja fel a figyelmet: a megszállás rövidsége miatt Magyarországon a szexuális kapcsolat a német megszállók és a magyar nők között nem volt olyan elterjedt, mint más országban. Hozzá kell azt is tenni, hogy 1944 márciusára a német hadsereg már defenzívában van és világos, hogy a háborút elvesztette. Ezért is van, hogy a magyar nők, akiket a népbíróságok elítéltek, besúgásért és feljelentésért kerültek a népbíróság elé, és a kollaborálás nem a horizontális kollaborációt jelentette, mint más, olasz, francia vagy holland esetben. Ez azonban nem mentette meg a magyar nőket a Vörös Hadsereg katonáinak későbbi erőszakoskodásaitól.

Ez elvezet az *emlékezés vizsgálatának módszertani* kérdéséhez, mely az értekezés egyik kulcskérdése. Mezey Barna bírálatában állításommal szemben úgy véli, hogy az antifasiszta emlékezési keret a „túlzott hivatalosság” tételével tette lehetetlenné az egyéni emlékezés feloldódását. Ez fontos kiegészítés, hiszen én csak az univerzális és partikuláris dichotómiájában értelmeztem a kérdést. Mezey Barna fontos kiegészítést tesz ehhez azzal, hogy a magyar jog szovjetizálásának nem volt szüksége a természetjogi reneszánszra ahhoz, hogy ezt a szovjetizálást elérjék. Feltétlenül igaza van, de a természetjognak, illetve a jognak magának is vizsgálat tárgyává kell válnia, hogy megértsük, hogy a külső történelmi körülmények hogyan alakították át gyökeresen a magyar jogszolgáltatást. Igaza van Mezey Barnának abban is, hogy a „feltárt valóság adott esetben az emlékezet által módosított

valóságtöredéke csupán”. Ezt Kozáry Andrea is szóvá teszi, amikor aláhúzza, hogy az értekezés túlmutat az objektív tényfeltáráson.

A történeti igazság és a történetírás felelőssége a következő szempont, amit az értekezés bírálói tárgyalnak. Valóban az értekezés kulcskérdése, hogyan ítéljük meg Lichter tevékenységét. Mezey Barna bírálatában hosszasan elemezte az ő szerepét, ő volt az a túlélő, aki ugyan személyesen nem volt jelen a mészárlásnál, mégis a Dely Piroskát elítélő mechanizmus mögött állt. Én, ahogy Mezey Barna is idézte, az „erkölcsi tanú” fogalmával egy másik szintre helyezem az érvet. Azt a tényt, hogy Lichter a bűnvádi eljárásban az igazság elemeit vallomásában megváltoztatta, a tanúkat manipulálta, és ezt tette annak érdekében, hogy Dely Piroskát biztosan elítéljék, nem tekintem annak, hogy ez „a jogi processzus igazságát kérdőjelezi(né) meg”. Ständeisky Éva tovább megy az eset elemzésében és azt állítja: „Az eljárás során lényegében falszifikációs folyamat zajlott”. Én nem nevezném ezt falszifikációnak, mert ez az állítás azt feltételezi, hogy volt egy „Igaz” narratíva. Az értekezés éppen azt bizonyítja, hogy sok, egymás mellett, egymásra ható narratíva alakult ki az esetről. Ezért sem vállalkozom arra, hogy értelmezsem, ahogy Ständeisky Éva kéri, a különbséget az elkövető családban egymás mellett létező narratívák között. Az apa figura természetes módon idealizált szereplőként jelenik meg a fiú narratívájában. Az izgalmas kérdés az lesz, hogy ezek a magán-narratívák hogyan kapcsolódnak majd a kollektív emlékezet kialakításához – és ebben az oktatásnak és a kommunikatív emlékezet más formáinak, például az emlékműveknek, is kulcsszerepük lesz.

Végezetül bírálóim jogosan mutattak rá bírálatukban *elfogultságaimra és korlátaimra*. Mezey Barna a jogszabályi besoroláshoz képest érvényesülő, a történészitől eltérő dogmatikai besorolás logikájára figyelmeztet, ezért az erre vonatkozó állításomat érdemes felülvizsgálnom. Az „egyéb” kategória lebecsülése nálam abból az elfogódottságomból adódott, hogy eddigi tudásom szerint azt hittem, hogy oda szokták besorolni azt, amit nem fontosnak tartottak. Ständeisky Éva pedig jogosan arra hívta fel a figyelmemet, hogy ugyanúgy szó van az értekezésben férfi elkövetőkről is, és így kár annyira hangsúlyoznom, hogy csak a nőkről beszélek.

Köszönöm Mezey Barna azon megfigyeléseit, hogy szerzőként a „láthatatlanság” fogalmának használatát túlzásba viszem. A láthatatlanság a nőtörténetírás egyik legfontosabb elemzési kategóriája, mert rávilágít arra, milyen hatalmi erők hogyan hozzák létre a felejtést.

Standeisky Éva a magát a nyilas nő és nyilasnők különbségtételt nehezményezi. Én a bírálóat ellenére, hogy nehezen megjegyezhető a finom különbségtétel, ragaszkodnék ehhez, mert az olvasónak magának is tisztában kell lennie, hogy mennyire közel állnak egymáshoz a manipulálásra is alkalmas kifejezések. Kozáry Andrea azt a megállapításomat teszi szóvá, hogy sokat ismételtem, hogy miért mobilizálódnak a nők egy olyan politikai ideológia mellett, mely másodrendű szerepet ad a számukra. Ez valóban kulcskérdés, talán azért nem győzöm elégszer hangsúlyozni. Mezey Barna megállapítja, hogy néhol néhány mondat többször szerepel, és a behúzott margójú idézetek használatában nem voltam következetes. Kozáry Andrea jogosan szóvá teszi, hogy az interjúk idézése nem teszi ebben a formában azonosíthatóvá az interjúalanyt; ezt javítani fogom. Standeisky Éva a kronológiát a kötet elejére javasolja tenni, ezt megfontolom. Az értekezés könyvvé való átalakításában feltétlenül figyelmet fogok ezeknek a szempontoknak szentelni, éppen úgy, mint a nemzetközi tipológiák használata bővebb magyarázatának.

Köszönöm a *további felvetett vizsgálati szempontokat*. Mezey Barna és Stadiesky Éva is szóvá teszi, hogy a szociáldemokrata mozgalommal nem foglalkozom, mint kontrollcsoporttal. Az értekezés az anti-modernista emancipációról beszél, mely nem a felvilágosodás által meghatározott egyenlőségi keretben határozza meg a politikai kereteket, hanem visszatér egy kommunitarista kerethez. Köszönöm Standeisky Évának, hogy felhívta egy méltatlanul keveset használt forráscsoport, az igazolási iratok hasznosságára a figyelmemet a további munkám során.

Még egyszer köszönöm bírálóimnak a támogatásukat, valamint a munkájukat. Az értekezés sajtó alá rendezésekor ezeket az általuk felvetett szempontokat feltétlenül figyelembe veszem.

Végezetül szeretném megköszönni a Közép Európai Egyetemnek, különösen az egyetem könyvtárosainak, valamint a Budapest Főváros Levéltára, az ÁBTL és a Magyar Országos Levéltár dolgozóinak segítségüket és támogatásukat. Külön köszönöm azoknak, akik megajándékoztak bizalmukkal és interjút adtak ezzel segítve az értekezés elkészítését. Remélem, hogy a nyomtatásban hamarosan megjelenő értekezés majd érdemben hozzájárul a múlttal való szembenézésünkhöz.

Pető Andrea

Budapest, 2014. február 1.